

Fiáth Titanilla

„Minden börtön, mit ember emel, a szégyen tégláiból épül.”¹

Női fogvatartottak szégyentapasztalatai

„Lett egy nőgyógyászati bajom, nem tudtam, mi az – mesélte a kábítószer-kereskedelem miatt elítélt Tamara. – Mentem ultrahangra. Innen, a börtönből vittek ki, a városi kórházban a lábam is lebilincselve. Leültem a padra, körülöttem civil emberek, és néznek, mondom, Jézusom! Azt hittem, ott halok meg szégyenemben. Elkezdtem sírni, kérdezték, mi a baj, mondtam, hogy nagyon szégyellem magam, nagyon kellemetlen. Menjünk már!”

Fogvatartott társai arról számoltak be, hogy gyakran inkább elhallgatják az egészségügyi panaszukat, csak ne kelljen a börtön jellegzetes formaruhájában megjelenniük a szakrendelőknél. Akiket végül mégis így vizsgálnak meg, intenzíven védekeznek a kíváncsi tekintetek ellen:

„Amikor elsőnek kivittek, láttam a folyosón két kislányt – idézte fel Szandra. – Amennyire tudtam, lehajtott fejjel ültem, de láttam, hogy az anyukájának mondja az egyik, hogy »Anyá, ő miért van itt?«. És onnantól kezdve nagyon nagy szégyenérzetem lett, nagyon rossz érzés volt, lepörgött bennem, hogy azt gondolják, hogy nagyon nagy bűnöző vagyok. Másodszor, amikor kivittek, egy kisfiú volt ott. Úgy szégyelltem magam, hogy egyszerűen nem tudtam odanézni, csak elfordulva sírtam.”

A börtön többé-kevésbé homogén intézményi világából a külkórházba – a normalitás szimbolikus terébe – való kényszerű átlépés során a fogvatartottak rövid időre a társadalmi tekintet perspektívájából nézhetnek magukra. A „stigma” és a „leértékelt identitás” (Goffman, 1963) ráadásul egy olyan térben válnak nyilvánvalóvá számukra, amely egyébként fontos célként, a „szabad élet” ígéretként segíti őket a büntetéssel való megbirkózás során. A „civiliek” világával történő átmeneti találkozások

¹ „That every prison that men build / Is built with bricks of shame” – részlet Oscar Wilde *The Ballad of Reading Gaol* (*A readingi fegyház balladája*) című verséből. A költemény címben idézett sora a magyar irodalmi hagyományban Tóth Árpád és Kosztolányi Dezső fordításában ismert, ezek azonban sajnos nem emelik be a szövegbe a „szégyen” kifejezést. Tekintettel arra, hogy a tanulmány a szégyent mint tapasztalati és strukturális jelenséget vizsgálja a női fogvatartottak körében, a címben egy saját, az eredeti angol szöveghez közelítő fordítást alkalmazok.

tapasztalatai éppen attól fájdalmasak, mert nyilvánvalóvá teszik az „alacsonyabbrendűség” státuszát és talán a visszautasítottság későbbi tapasztalatát is.

Az elmúlt évtizedekben számos vita bontakozott ki a szégyennek a büntetések hatékonyságában, a normasértő magatartás pozitív befolyásolásában játszott szerepével kapcsolatban (Nussbaum, 2004; Stearns, 2017). Létezik-e például úgynevezett *reintegratív* – nem a személyre, hanem a tetre irányuló –, nem megbélyegző megszégyenítés (Braithwaite, 1989)? Beszélhetünk-e olyan építő, mindenki által osztott szégyenről, amely az egymásrautaltság és a kölcsönös felelősség elképzeléseinek erősítésével mindannyiunk sebezhetőségének tapasztalatára helyezi a hangsúlyt? Milyen hatást gyakorol a közösségek erkölcsi ítéletére a szégyen társadalmi erejének gyengülése az ún. *post-shame* korszakban (Zarbiyev, 2020)? Bármit gondoljunk is a megszégyenítés funkciójáról a büntető igazságszolgáltatási reformokban, fontos, hogy tisztában legyünk azzal, hogy a megalázottság élménye nem az ítélethirdetéskor, illetve nem a fegyházba való bevonuláskor kezdődik. Tanulmányomban huszonnégy fogvatartott nő életeseményeinek elemzése kapcsán szeretném bemutatni, hogy a szégyen, amelyet a magatartás *normatív szabályozásának* eszközeként szeretnénk felismerni, sokszor éppen a szabályszegés, a *bűnelkövetés* hátterében ragadható meg: így nem csupán a morális rend őre, hanem annak megbomlásához vezető erő is lehet.

Nők, szégyen, kriminalitás: szakirodalmi összefoglalás

Bűnelkövető nők körében végzett kvalitatív vizsgálatok (például Athens, 1992; Lynch és Kaplan, 2025; Tangney, Stuewig és mtsai., 2011) arra mutatnak rá, hogy a szégyen és a kontrollvesztés rendkívül gyakori, voltaképp *központi tapasztalatokként* jelennek meg az élettörténeti elbeszélésekben. A szégyenélmény fogvatartott nők esetén természetesen kapcsolódik – a nem bűnelkövető populációhoz képest szignifikánsan gyakoribb – ismétlődő, komplex traumatikus életeseményekhez (gyerekkori fizikai és szexuális abúzus, elhanyagolás, felnőttkori bántalmazás és erőszak), ugyanakkor bizonyítottan hozzá is járul a poszttraumás tünetek fennmaradásához.

A szégyen közelebbi vizsgálatai rendszerint kétféle szégyentapasztalatot különböztetnek meg (Tangney és Dearing, 2002; Stearns, 2017). Az *énfókuszú* (az én egészét érintő), stigmatizáló szégyen elsősorban a „*trauma-to-prison-pipeline*” elméletekben jelenik meg a kriminálpszichológiában. A rendkívül súlyos életeseményekhez kapcsolódó „mérgező” szégyenélmény mélyen az identitásba épülve rombolja az önértékelést, ily módon pedig morális iránytűként sem tölthet be viselkedésszabályozó szerepet. A szégyen ebben a formában nem egyszerűen egy tett, hanem a *létezés egészének* „normasértő jellegére” utal (Pabis, 2017). Az internalizált szégyen és önhibáztatás, a belsővé tett külső erőszak kínálja azt az oksági magyarázatot, amely hidat képezhet a korai traumák és a későbbi destruktív viselkedés, az önbüntetés és a bűnelkövetés között (DeHart, 2008). Mindezzel összefüggésben Kaufman (1996) szerint a – gyakran a szégyenkezésre való *képtelenséggel* jellemzett – pszichopátiás működésmód hátterében sem a szégyenérzés

teljes hiánya, hanem egy korai, elárasztó, integrálhatatlan szégyenélmény áll, amelyet a gyermek képtelen feldolgozni. A „megtorpant” affektív fejlődés során a szégyen kizáródik a tudatos élmények köréből, és helyét érzelmi elzárkózás, empátiahiány és kontrolltörekvések veszik át. A későbbi antiszociális viselkedés így nem a morális érzékenység hiányából, hanem éppen annak *traumatikus torzulásaiból* fakad – a korai, megsemmisítő szégyenre adott védekező válaszként.

A globális, toxikus szégyennel szemben az úgynevezett epizodikus, konkrét viselkedéselemekre vonatkozó *normatív szégyen* elsősorban a társadalmi elvárásoknak való megfeleléssel, a kapcsolatok fenntartásával függ össze (adaptív módon, a megbánás kiváltásán keresztül akár a szabályok betartását, a bűnelkövetés csökkenését is támogathatja). Athens (1992) elmélete az erőszakos magatartásról kiemeli például, hogy míg a korai traumák elszenvedését – az ún. brutalizáció időszakát – követően a felgyülemlett félelem, szégyen és tehetetlenség férfiaknál a későbbiekben gyakran alakul át haraggá és indulattá, nők esetén – a kulturális normák, előírások követése, a megszégyenülés anticipációja miatt – ritkébbak a nyíltan manifesztálódó agresszív válaszok. Hasonló következtetésre jut szakirodalmi összegzésében Fitch (2019) is, aki szerint a nők eltérő szocializációja kapcsán gyakrabban jelentkező szégyenérzet összefügghet a kriminalitás alacsonyabb arányával, kevésbé súlyos cselekmények elkövetésével, valamint a bűnelkövetéssel való felhagyással a férfiakénál korábbi életszakaszokban.

Bár az említett szerzők szerint a női élettörténetekben a szégyen gyakrabban és intenzívebben átélt komplex érzelem, a fokozott érzékenység nemcsak a „devianciákkal” szembeni védelmet, hanem a megszégyenítésnek való *erősebb kitettséget* is jelent. A női bűnelkövetést a társadalom ugyanis nem pusztán jogsértésként, hanem az erkölcsi és a genderrel kapcsolatos normák megszegéseként is értelmezi. A hazai szakirodalomban dr. Raskó Gabriella (1978) nyújtott elsőként átfogó szociológiai és szociálpszichológiai összefoglalást arról, hogy a női szerepkörhöz kapcsolódó társadalmi elvárások belső ellentmondásai és feszültségei miként vezethetnek súlyos szerepkonfliktusokhoz, illetve a deviancia individualizált, patologizáló interpretációihoz („személyiségzavarokhoz”). Ebben a megközelítésben a női normaszegés elsősorban morális és pszichologizáló keretben értelmeződik, amely világosan mutatja azt a kettős elutasítást is, amelyre Smart (1977) hívta fel a figyelmet. Smart (1977) munkájában kiemelte, hogy a hagyományos kriminológiai elméletek – a közvélekedéshez hasonlóan – hajlamosak patologizálni a női bűnelkövetőt (aki így nemcsak a törvényt, hanem a nőiesség előírt szabályait – alárendelődő, gondoskodó, engedelmes, stb. – is megsérti). „Nem megfelelő nőként” válik a közösség szemében elítéltté, akit a büntetés később a hagyományos rendbe való visszatérésre kötelez. Ezt a gondolatmenetet fűzi tovább Heidensohn, aki *Women and Crime* (1985) című munkájában a *kettős deviancia* fogalmával írja le a női bűnelkövetők helyzetét. Mivel ezek a nők egyszerre sértik meg a törvényt és a nemi normákat, a társadalom és az igazságszolgáltatás aránytalanul szigorúan ítéli meg őket. A megszégyenítés ily módon a normalizálás egyik alapvető eszközévé válik – a büntetésen túl a társadalmi és morális megfelelés, a konformitás kikényszerítőjévé.

Noha a szégyen konstruktív, illetve negatív, irracionálisnak tűnő aspektusait sok esetben egymástól élesen elválasztva tárgyalja a szakirodalom, fontos integrációs

kísérletnek tűnik Thomason (2018) munkája. A szerző a szégyen morális és destruktív formáit nem különálló, „eltérő természetű” érzelmekként, hanem ugyanazon tapasztalat kétféle irányaként értelmezi. Érvéle szerint mindkét szégyenélmény ugyanarra az alaphelyzetre vonatkozik: arra a pillanatra, amikor az egyén önmagát a másik tekintete által látja, majd ebben a viszonyban válik sebezhetővé. A különbség abban rejlik, hogy az önreflexív tapasztalat az önismeretet és az erkölcsi fejlődést segíti elő, vagy a társadalmi elutasítás és a kirekesztés kontextusában válik pusztítóvá.

A Másik tekintetének való kitettség gondolata a szociológiai megközelítésekben is központi marad, noha ezek elsősorban tágabb, történelmi-strukturális összefüggések mentén értelmezik a szégyen élményét (Scheff, 2000). Giddens (1991) szerint a késő modernitásban a szégyen az én *alkalmatlansága*, vagyis az identitás egészét érintő „általános kudarc” miatti tudattalan szorongás; az ennek elkerülésére irányuló készítés az ezredforduló emberének egyik legfontosabb motívuma (Takács, 2017). Hasonlóképpen érvel a szégyen történetét bemutató kötetében Stearns (2017) is: az individualizmus térnyerésével párhuzamosan a szégyen immár nem a közösség általi büntetésként, hanem az egyén önmagára rótt kritikájaként jelentkezik. A modern szégyen többnyire a teljesítményelvű, „optimalizálásra törekvő” társadalmi berendezkedés következménye, ahol az egyén akkor is szégyenkezhet, ha látszólag semmilyen szabályt nem szegett meg – pusztán amiatt, mert „nem elég jó”.

A fenti megközelítések összegzéseként elmondható, hogy a szégyen a női bűnelkövetők komplex tapasztalataival kapcsolatban egyszerre jelenik meg okként, következményként és szabályozó erőként. A koragyermekkori és a felnőttkorban átélt traumákhoz köthető, internalizált szégyen mélyen a személyes identitásba épülve járulhat hozzá a maladaptív viselkedéshez. Fontos észrevennünk ugyanakkor, hogy a magatartásszabályozást célzó társadalmi megbélyegzés – például a börtönbüntetés és a társas izoláció – könnyedén aktiválhatja az én egészét érintő, destruktív szégyentapasztalatot. Mindent összevetve kérdés, hogy a súlyosan traumatizált női bűnelkövetők esetén marad-e egyáltalán tere a reintegratív szégyennek (Braithwaite, 1989), hiszen, mint láthattuk, a bűnelkövető nő szabályszegő magatartását kísérő szankciók eleve a női identitás, a nőiség visszavonásával fenyegetnek – mindez pedig nem az adaptív, morális szégyenre, sokkal inkább a destruktív, mindent átható szégyentapasztalatra emlékeztet.

Az interjú kutatás

A női bűnelkövetés és a szégyentapasztalat összefüggéseire irányuló nemzetközi vizsgálatok elsősorban a „női deviancia” megítélésével, illetve a szégyennel mint a traumák és a destruktív magatartás közötti lehetséges magyarázó tényezővel foglalkoznak. Jelen kutatás célja, hogy feltárja, hogyan jelennek meg az említett kapcsolatok a magyarországi női fogvatartottak élettörténeteiben és mindennapi tapasztalataiban – a *megszólalók perspektívájából*.² Az elemzés kétféle empirikus

² Az *émikus perspektíva* kifejezés elsősorban a kulturális antropológia területén használatos (Eriksen, 2006). A kifejezés arra a megközelítésre vonatkozik, amely az adott kultúrában a közösség tagjainak – *insider* –

anyagra épül: egyrészt a 2025 augusztusában huszonnégy női fogvatartottal készített, félig strukturált, élettörténeti fókuszú interjúra, másrészt a 2024 szeptembere óta vezetett terepnaplókra, amelyek a börtönben – nem a büntetés-végrehajtás személyi állományához tartozó, független – pszichológusként tartott csoportfoglalkozásaim megfigyeléseit rögzítették.

Az interjúalanyok – a vizsgálat céljait ismertető részletes tájékoztatásukat követően – önként jelentkeztek a kutatásban való részvételre, illetve szívesen ajánlották a beszélgetés lehetőségét olyan társaiknak, akiket korábban nem ismertem személyesen a foglalkozásokról. Mivel az interjúk során rendkívül érzékeny témákat érintettünk – azaz minden megszólalás egyúttal személyes kockázatvállalás is volt –, illetve mivel a beszélgetésekről hangfelvétel is készült, a megfelelő kapcsolódás, valamint a kérdező és a válaszadó közötti bizalom kiemelten fontos volt. Ahogy azt a zárt intézeti kutatásokkal összefüggésben Alison Lieblich (2012) is megfogalmazta: a börtönökben zajló vizsgálatok során a kutatóknak mindvégig érzékenynek kell maradniuk az intézet „morális textúrájára”: arra, hogyan élik meg a résztvevők a biztonságot, a méltóságot, a tiszteletet vagy épp ezek hiányát. A további etikai előírások figyelembevételére érdekében az anonimitást mind az interjúk rögzítése, mind a tanulmány elkészítése során biztosítottam (a szövegben a megszólalókra álnévvel hivatkozom).

A félig strukturált, élettörténeti fókuszú interjú a kvalitatív kutatások egyik legérzékenyebb módszere, amely az élettörténeti interjú narratív szabadságát ötvözi a tematikus irányítás lehetőségével (Atkinson, 1998). Az interjúk során nem merev kérdéssort, hanem nyitott, tematikus vázlatot követtem: a beszélgetések az életút, a személyes kapcsolatok, a bűnelkövetés, a veszteség és a szégyen tapasztalatai köré szerveződtek, de azok irányát mindvégig a résztvevők élményvilága alakította. Az interjúk és a terepnaplók szövegeit kvalitatív tartalomelemzéssel (Braun és Clarke, 2006) dolgoztam fel. A rögzített, majd legépelt szövegeket többször újraolvastam, tematikus kódolással azonosítottam a visszatérő mintázatokat (jelen kutatás céljaihoz igazodva elsősorban a *szégyen* különböző megnyilvánulásait: a traumatikus eseményekhez és élethelyzetekhez, a bűnelkövetéshez, a börtönbüntetéshez, illetve a társas megítéléshez kötődő motívumokat).

A továbbiakban egy hazai női börtönben végzett kvalitatív, feltáró jellegű kutatás eredményei alapján igyekszem vázlatosan bemutatni, milyen szituációkban és összefüggésekben jelenik meg a szégyen a fogvatartottak szubjektív élményeiben. Az elemzés igyekszik a szégyen mintázataira, jelentéseire, funkcióira és az önértelmezésben játszott szerepére összpontosítani: arra, ahogyan maguk a megkérdezettek értelmezik a vonatkozó tapasztalataikat, illetve ahogyan azt jelentésteli módon próbálják összekapcsolni élettörténetük releváns elemeivel.

nézőpontjából vizsgálja a hiedelmeket, jelentéseket, értékeket, cselekvéseket, kategóriákat – vagyis mindazt, ahogyan a „helyiek” látják, értelmezik és rendszerezik a világ jelenségeit.

„Szégyene talán még túléli őt”³ – Trauma és internalizált szégyen

Korábban utaltam már arra, hogy női bűnelkövetők élettörténetében a nem bűnelkövető populációval, illetve férfi bűnözőkkel összevetve gyakrabban jelennek meg a traumatapasztalatok (Green, Dass-Brailsford és mtsai., 2016). Az általam megkérdezett huszonnégy nőből tizenhét ember átélt át gyermekként súlyos fizikai és/vagy szexuális erőszakot. A kiskorúként bántalmazottak nem egyszerűen az eseményekhez tapadó szégyent említették, hanem annak mindent átható, illetve soha el nem múló jellegét. Vajon mi minden járul hozzá a fogvatartott nők vélekedései szerint a szégyenélmény *jelenidejűségéhez* (Pintér, 2014)?

A történetekért viselt *felelősség* – illetve ennek megfelelően maga a szégyenérzés is – az esetek jelentős részében a gyermekkorú áldozatot terhelte: „Benne van az ember kicsiként egy burokban, azt hiszi, hogy vele soha nem történhet semmi rossz azon túl, hogy beüti a lábát – mondta a mostohaapjától elszenvetett szexuális erőszakkal kapcsolatban Mária. – Ezen egy akkora ütést adnak, hogy onnantól fogva úgy érzi az ember, hogy ő a hibás mindenért.” Linda, akit ugyancsak a mostohaapja zaklatott nyolcéves korától, a történetek bejelentését követően maradt teljesen magára:

„Igazából nem is anyura haragszom, hanem saját magamra. Hogy biztos, hogy lett volna valaki más, ha anyu nem is, valaki tudott volna segíteni. Bár a néném is azt mondta, hogy ez nagyon nagy szégyen a családban, meg anyu is. Nem akartam szégyenbe hozni a családot. [...] Így szavahihetetlenné váltam a bíróság előtt, és nem is kapott a mostohaapám ítéletet. Olyan fain volt a nőgyógyász is, hogy azt mondta rám, hogy őt biztos nem erőszakolták meg, ő frankóba létesített rendszeres szexuális életet. Megkérdezte tőlem a nevelőnő, aki kísért, hogy mi az igazság. Mondtam neki, hogy nem érti? Nyolcéves korom óta nem hagyott békén az apukám, amíg el nem jöttem ide az intézetbe. Az orvos ezt hallotta, de nem vett róla tudomást. [...] Úgy is néztek rám a faluban, mint egy kurvára. Bolhából elefánt volt csinálva, hogy én kezdtem ki a mostohámmal, mégis én vittem el magam a gyerekotthonba.”⁴

A történetek lezárhatatlanságához kapcsolódó fontos elemként nevezték meg a megkérdezett nők, hogy többnyire *nem értették*, miért éppen ők a megaláztatások és kínzások elszenvetői. Imola csak tinédzserként tudta meg, hogy az apja előző kapcsolatából született, és nem az a nő az édesanyja, akit annak hitt: „Én még enni sem úgy kaptam, ahogy a többiek. Ha anya vett édességet a testvéreimnek, én sohasem kaptam. [...] Lelkileg úgy éreztem, hogy én ezt már nem bírom, hogy ok nélkül is

³ Franz Kafka *A per* (1914) című regényének zárómondata (Szabó Ede fordítása).

⁴ Noha terjedelmi korlátok miatt lehetetlen felsorolni az összes életeseményt és -helyzetet, amelyekkel kapcsolatban *stabil, globális, belső attribúciót* (Tangney és Dearing, 2002) alkalmaznak a nők a magyarázatalkotáskor, fontosnak tartom jelezni, hogy a traumatikus történéseken kívül a szegénységet, illetve a roma identitást hasonlóan gyakran említik olyan elemekként, amelyek negatív következményeit önmaguknak tulajdonítják – mintha életkörülményeik és társadalmi helyzetük is a személyes „hibájukból” vagy valamilyen mélyen fekvő, belső „alkalmatlanságukból” fakadna („Nem kaptunk enni otthon, de a mamához mindig nem mehattunk. Szégyelltük, hogy éhesek vagyunk”). Ahogy az antropológus Bourgois (1995) írja az East Harlem-i crackdealerekről: marginális helyzetüket elsősorban pszichológiai vagy morális kudarcuknak tartják. Szinte sohasem hibáztatják a társadalmat – az egyén mindig a felelős.

mindennap agyonvernek. Nagyon megalázó volt, nagyon sokszor be is gyógyszereztem ez miatt már gyerekek.” Mariannt ugyancsak rendszeresen, többnyire teljesen váratlanul bántalmazta az édesanyja: „Sokszor volt, hogy tépte a hajam, az arcomat lemarta, mondta nekem, hogy nem vagyok az ő gyereke. Csak néztem rá nagy szemekkel, nem értettem, hogy most ezt miért mondja. Olyat mondott, hogy olyan vagyok, mintha apám a száján köpött volna ki.” „Ez az érzés, amit éreztettek velem, nem is tudom megfogni jól” – emlékezett vissza Vali, aki téli esténként kilométereket gyalogolt egyedül a városban, csak hogy ne kelljen a nagyanyjához hazamennie. Zsuzsa a „gyerekkori ház érzelmi alaprajza” csoportfeladatnál inkább egy falusi buszmegállót festett le, ahol egész délutánokat töltött a bántalmazások elől menekülve.

A történetek felfoghatatlansága és értelmezhetetlensége következtében a megkérdezettek képtelenek voltak a saját szerepük és az elkövetők felelősségének világos megkülönböztetésére (amint láttuk, a társas környezet sok esetben hozzá is járult ahhoz, hogy a magyarázatokat *önmagukban* találják meg). Tisseron (1992, idézi Takács, 2017) szerint a szégyen nemcsak az önbecsülésünk és mások szeretete elvesztésének kockázatával áll összefüggésben: a félelmet elsősorban az emberi közösségből való kiűzetésünk lehetősége okozza. Az, hogy *nem emberivé* válunk – hiszen az emberi közösségbe tartozás immár *nem evidencia*.

„Onnantól fogva, amikor már megszűnik a gyerekkori naivitás, nem tudja az ember, hogy mi történik vele, csak azt tudja, hogy valami nem jó, onnantól fogva az ember bujdokol, meghúzza magát, meghunyászkodik, elbújik, nem mer az emberek közelébe menni – foglalta össze a levetközhetetlen stigma tapasztalatát Mária. – Én felnőtt fejjel fogalmaztam meg, hogy istenigazából annyira megbélyegeztek, hogy minden ilyesmire hajlamos embert vonzok magamhoz. Mintha egy skarlát betű lenne az ember homlokán, hogy én ilyen vagyok, gyere, velem bármit megtehatsz.”

Hédi, akit a szomszédja zaklatott, arról az áthatolhatatlan határvonalról beszélt, amely őt a hétköznapi emberektől elválasztja: „Én mindig úgy érzem, hogy nekem nincs jogom ahhoz, mint amihez másnak. Én ezt soha nem fogom tudni teljes mértékben kizárni magamból, hogy nekem nincs jogom boldognak lenni, vagy ehhez, vagy ahhoz, mert itt a jel a homlokomon, és mindenki tudja, hogy mi történt velem. Milyen vagyok én.”

Ildikó, akit 11 évesen adott el az édesapja „egy fröccsért” egy erőszaktevő felnőttnek, úgy véli, soha helyre nem hozható sérülés érte a *nőiességét*: „Az egész életemre ki lehet ezt vetíteni. Én fel nem húznék egy miniszoknyát, fel nem vennék egy olyan felsőt, amiből kint van a mellem. Összesen három párom volt, 46 éves vagyok. Nem is festem magam, soha nem is öltözködtem kihívóan. Amikor fiatalabb voltam, szerettem elbújni, soha nem voltam hivalkodó.”

Az Ildikó női identitását befolyásoló korai traumatikus tapasztalatok átvezetnek a felnőttkori párkapcsolati erőszak témájához. A megkérdezettek csaknem kétharmada számolt be nemcsak brutális bántalmazásokról, hanem a megalázottságnak és az internalizált szégyennek a későbbi méltóság- és épségtudatot aláásó jelenlétéről is.

„Elvette a nőiességemet. A kis tartásomat, ami volt – mesélte az őt csaknem meggyilkoló élettársáról Hanna. – Nem tudtam már nőként végigsétálni az úton, mert hiába volt rajtam egy kiló alapozó, meg szépen meg volt csinálva a hajam, ha kiverte a fogaimat. Hiába volt rajtam a legdrágább ruha, ha tudtam, hogy alatta hatalmas lila folt van. A saját családom előtt is szégyelltem magam, ha tükörbe néztem is, gyűlöltem magam. Nekem nagyon szép mosolyom volt. Nem tartottam magam szép lánynak, de csúnyának sem. Most romokban vagyok.”

Éva ugyancsak az állandósult verések és a megszégyenítés kapcsán jelentkező öngyűlöletről, a nőiség elvesztéséről és a későbbi kapcsolatok kialakításának lehetetlenségéről mesélt:

„Nagyon megalázó volt. Annyira elvette a női mivoltomat, hogy a mai napig sincs férjem, nem is volt. A csúnya nézését láttam sokáig másban is. Évekig. [...] Azt jelenti, hogy megalázott, hogy hogy nézel ki, mit játszod a fejedet, bújj el magadnak, majd megkereslek, kinek kellesz te? Magyarul azt mondta, hogy csak baszni kellek akármelyik férfinak. Senki sem tudna veled élni, ilyen megalázó szavak. [...] Láttam, hogy az unokatestvéreim átölelték a feleségüket, puszkkodtak. Mondtam magamban, hogy nekem is kell egy ilyen pár. De á, én nem érdemlem meg, nem találok úgysem ilyet. Lelkileg nagyon megzuhantam, tönkretett. Vagy amikor fodrászhoz mentem, jól megcsinálta a hajam, de azt gondoltam, hogy én nem lehetek szép. Fogtam, és egyből összeborzoltam. Jöttek a barátnőim, hogy menjek buliba, felkészülve minden, csillivilli, már ott vagyok, hogy megyek, de azt mondom, hogy nem megyek. Minek játszom a fejemet? Úgysem kellek én senkinek, csúnya vagyok, nem vagyok én nő, nem érdemlem meg. Úgy bezuhantam lelkileg, hogy hónapokig egy szobában voltam otthon. Sokszor már magamat büntettem, hogy nem érdelek meg egy kávé, vagy hogy elszívjak egy cigit, pedig én kerestem, az enyém volt.”

A megalázottság- és szégyenélmény ismétlődései során az egyén fokozatosan elveszítheti a kapcsolatát a saját szubjektivitásával. Reemtsma (2017) az öncélú erőszak lényegét éppen abban ragadja meg, hogy az áldozat pusztá testté, biológiai funkcióvá redukálódik: minden társadalmi és morális jelentés lehull róla. A szenvedésnek való kitettség, a kiszolgáltatottság és a kontroll teljes hiánya mindezek következtében nemcsak a fizikai épséget roncsolja, hanem az én integritását is. Az erőszak az *identitás egésze* ellen irányul, miközben megfosztja az embert a méltóságától, illetve a méltósághoz vagy akár a pusztá élethez való feljogosítottság érzésétől – amely az emberi közösséghez tartozás alapja (az emberi világból való kihullás, a *dehumanizáció* lehetősége pedig, amint arra Tisseron (1992, idézi Takács, 2017) felhívta a figyelmet, a szégyenélmény további lényeges összetevője).

A fent idézett elbeszélésekben a bántalmazások – amellet, hogy a testi redución keresztül aláássák a személyes identitást – helyrehozhatatlannak tűnő módon sebzik meg az elbeszélőket, és teszik tönkre az élettörténet *időbeli koherenciáját* is. Az erőszakkal összefüggő megszégyenítés, illetve a (női) testhez tapadó bűnösség élménye a továbbiakban nem *múltbéli eseményként*, emlékként, hanem jelen idejű, testbe íródott tapasztalatként, az önértelmezés alapjaként jelenik meg a fogvatartott nők számára. A bántalmazás értelmezhetetlensége, illetve az azért vállalt,

kikényszerített felelősség következtében a *bűnösség* az én alapvető, levetközhetetlen jellegzetességévé válik. Az *önstigmatizáció* mechanizmusa által (Corrigan és Watson, 2002) a társadalmi megbélyegzés beépül az én szerkezetébe, a szégyentapasztalat pedig a jelent és a jövőt is uraló létállapottá válik: „Mások, még ha nem tudják is, akkor is tudják – foglalta össze a nehezen elkerülhető társas csapdahelyzet lényegét Mária. – Az embernek mintha szaga lenne, bevonzza az olyanokat. A kutya is érzi, hogy félnek tőle, arra megy rá. A másik ember is, aki érzi azt, a másik emberen ezt a szagot, az látja ezt a stigmát. Aki fogékony az ilyenekre. Mindig megtalálják az ilyen embereket, mint én vagyok, így meg aztán hová menekülhetnék?”

„Az élet legalján”: szégyen és bűnelkövetés

A konkrét cselekedetekhez kötődő, viselkedésszabályozó szégyen elméletileg a társas kapcsolatok és a közösségi előírások fenntartását szolgálja, így normasértés esetén adaptív módon segítheti elő a megbánást, a magatartás korrekcióját és az előírásokhoz való újbóli igazodást. Kérdés azonban, hogy létezhet-e partikuláris, az én egészét nem érintő, reintegratív szégyen női bűnelkövetők körében akkor, amikor – ahogyan ezt Smart (1977) és Heidensohn (1985) feminista kriminológiai elméletei is hangsúlyozzák – a nők bűnözőként való kategorizációja önmagában is genderalapú büntetést jelent.

Anita éppen a házi őrizetét töltötte, amikor felhívta egy ugyancsak házi őrizetben lévő férfi ismerőse: „Tiszta szégyen vagy, csaj!” – nevette ki a teljesen hasonló helyzetben lévő barátja, nyilvánvalóvá téve azt a kettős mércét, amelyről a bűnelkövetéssel kapcsolatban számos interjúalanyom beszélt. Többen elmondták, hogy az alkohol és a kábítószer okozta kontrollvesztés tilalmához hasonlóan a bűnelkövetés is erőteljesebb stigma egy nő, mint egy férfi számára: „Mert egy normális nő nem így él, és kész. Egyből világos lesz, hogy körön kívüli vagy” – fogalmazott Dorka. Érdekes módon azok is észlelték, illetve részben el is fogadták a „kettős deviancia” bélyegét, akiknek korábbi büszkeségérzése éppen abból fakadt, hogy kompetensnek mutatkoztak, és megállták a helyüket a férfidominancia világában.

A hackerkedéssel foglalkozó, illetve ezzel összefüggésben prostituáltak internetes regisztrációját segítő Bea fiatal, vidéki roma nőként sikeresebbnek bizonyult számos férfi futtatónál. A letartóztatásával kapcsolatban a következőket mondta:

„Szégyen ez férfiként is, de nőként nagyobb szégyen. Bekerültem, mit fognak mondani a szomszédok? Nekünk az lenne a dolgunk, hogy tisztességesen neveljük a gyerekeket, a háztartást ellássuk, ennek ellenére a börtönben vagyunk, ez nagyon nagy szégyen. [...] Én lázadtam a szabályok ellen, igen. De akkor is nagy szégyen. Ekkor szembesültem vele, hogy amit csinálok, az szégyen. Később már inkább családot szeretnék.”

Hanna a bekerülését megelőzően hasonlóképpen felszabadult, a korlátokat nem tisztelő nőnek látta magát:

„Itt lenni gáz. Egy nő... Már az is gáz, ha egy nő iszik. Vagy drogozik. Nekem a sógorom is azt tanította, hogy ha kocsmába megyek, pohárból igyak, legyen kulturált. De én tipikusan az a vad vagyok, hogy azért is üvegből iszom. Amiket megtanítottak volna, én dafke, vagányságból az ellentétét csináltam. Aztán most mit tudok felmutatni? Nincs egy érettségim, nincs egy munkaviszonyom, nem tudok mit felmutatni, csak a züllött, rossz életemet. Ott leszek harmincévesen, hogy fogalmam sincs, mihez fogok kezdeni. Itt vagyok az élet legalján. Az egész életem egy nagy szégyenfolt, ezt ki merem jelenteni.”

Az idézetek alapján láthatjuk, hogy a letartóztatástól kezdődően a fogvatartottak önmagukról alkotott képe a „törvényisztelő társadalom” fegyelmező tekintetének tükrében formálódik tovább. A nő, aki korábban vállalta a normaszegést, a zárt intézetben már ugyanennek a kívülállásnak a szégyenét hordozza. Fontos, hogy észrevegyük, interjúalanyaim nem egyszerűen a bűnelkövetést, hanem korábbi önmeghatározásuk *legitim elemeit* is elutasítják: a sokszor a traumatapasztalatok uralását elősegítő függetlenséget, a spontaneitást, a maszkulin terekbe való bemerészkedést, amelyeket – a bűnözőként való kategorizációjukat követően – immár a *romlottságuk* bizonyítékaiként ismernek fel.

Akadnak nők, akik „lecsúszott” középosztálybeliként az előttük talán örökre bezáródó „jó társaság” előtt szégyelltek a bűnelkövetést. Mások a család fájdalmát emelték ki a szégyentapasztalat elemzése során, különösen azokban az esetekben, amikor börtönbe kerülésük egyúttal a szülők társadalmi mobilitással kapcsolatos várakozásainak a kudarcát jelentette: „Apám szemébe néztem, és mondta, hogy látod, Fanni, ezért iskoláztattunk, neveltünk bíborba-bársonyba’, hogy így kell lássalak?” Melinda, aki korábban büszkén kezdte el fiatal roma nőként az egyetemmet, ugyancsak a családja elárulásáért hibáztatja magát leginkább: „Borzasztóan nagy szégyen ez, rettenetesen rossz. Nekem sokáig kellett azzal vergődnöm, hogy megbocsássak magam felé. [...] Én mondtam, hogy nekem soha többet nem kell drog. Nagyon bántam, hogy belesodortam a szüleimet, pedig Isten nagyon jó szülőket adott nekem. Bőségben éltünk, és mégsem volt elég.”

Volt, aki azt fájlalta leginkább, hogy a fegyházba kerülésével önbeteljesítő jóslattá válhattak a környezete szemében azok a romákkal kapcsolatos előítéletek, amelyekkel szemben korábban sikeresen védekezett: „Nekem voltak idős szomszédaim, akik magyarok voltak, és úgy viselkedtek velem, mintha az unokájuk lennék. Szerettek engem, és most nagyon szégyellem magam előttük. Én bejártam hozzájuk, de hogy egy ilyen ügyből bent vagyok, mit gondolhatnak rólam? Ha esetleg akkor valami eltűnt, akkor azt gondolják most, hogy én voltam? De hát soha nem tűnt el semmi...”

Noha, amint láthattuk, a különböző szocioökonómiai státuszú, illetve etnikai identitással rendelkező fogvatartottak eltérő magyarázatokat adtak a börtönbe kerüléssel összefüggő megalázó tapasztalataikra, az interjúszövegekben az *anyaság* jelentette a szégyenélmény leggyakoribb és legfájdalmasabb forrását. A kettősdeviancia-elképzelést továbbgondolva a 2010-es évektől a fogvatartott anyákat „háromszorosan deviáns csoportként” mutatja be a kriminológiai szakirodalom (pl. Baldwin, 2021), hiszen ők a törvény és a nőiesség szabályai mellett a *gondoskodó anyai ideált* (Badinter, 1999) is elárulták. „A börtön miatt szégyellem magam a

legjobban, igen – mondta Ildikó. – A gyerekeim előtt. Azért, mert a két legcsodálatosabb dolog a világon a két gyerekem. Őket soha semmilyen szinten nem akartam bántani, még kezet sem emeltem rájuk soha, és mégis őket bántottam a legjobban.” Zsófi még tömörebben fejezte ki, hogy az anyasághoz olyan egyértelmű erkölcsi határ kapcsolódik, amelynek az átlépésével a bűnelkövető nő az anyai identitás és a morálisan legitim társadalmi pozíció elvesztését kockáztatja: „Egy anyának nem itt van a helye, egy anya nem bűnözik. Ennyi. Kész.”

A bűnelkövetéssel és a börtönbe kerüléssel a fogvatartott nők kizáródnak abból a társas rendből, amelyen belül a családjuk vagy a gyermekeik felé még erkölcsi tekintéllyel fordulhatnak: „Azért gondolom, hogy nagyobb szégyen, mert nekünk kellene példát mutatni a gyerekeinknek nőként, anyaként – magyarázta Zsuzsa. – És mit mutatunk nekik? Hogy ölünk, rabolunk, lopunk? És még mi várjuk, hogy ők segítsenek rajtunk?” „Jó életet akartam a gyerekeimnek, nem akartam, hogy szenvedjenek – mondta Tamara, aki leginkább a saját édesanyjától szeretett volna különbözni. – Erre ugyanúgy szenvednek, ahogy én szenvedtem gyereknek. Mivel vagyok én jobb? Miben van jogom őt, aki rossz anyám volt, kritizálni, amikor ugyanúgy négy év fegyházatot kaptam most én is? Amikor otthagytam a fiamat kint, magára?” A családtagok szenvedése, illetve a gyerekek gyakran elképzelt, későbbi ítélete tovább erősítik az anyai identitás jóvátehetetlen összeomlását, a megbocsátás elérhetetlenségét, ezáltal pedig a szégyentapasztalatot: „Tudom, hogy nem vagyok jó anya, mert ha az lennék, nem lennék itt – mondta lemondóan Andrea. – Néha ez miatt befordulok. Belegondolok, hogy ők mit gondolnak rólam. Mi lesz, ha szabadulok, miket fognak rám kiabálni? Ezeket lepörgetem magamban előre, és igazuk lesz. Csendben kell majd maradnom. Hol voltam eddig? Azt hiszem, az ő életükben teljesen felesleges vagyok én már.”

Az interjúk egyik legizgalmasabb mozzanata, hogy az anyaság és a gondoskodás kötelessége – amely, mint láthattuk, többnyire a szégyenkezés *forrásaként* jelent meg – alkalmanként éppen a szégyen felülírásának és felfüggesztésének eszközévé válhatott. Az anyaként mélyen megszégyenítő bűnelkövetés érvényes indoka sokszor éppen maga az önfeláldozó szülői felelősségvállalás lett:

„Nőként ez nem szégyen, nem – magyarázta a bűnelkövetést a családért vállalt áldozatként meghatározó Lenke. – Inkább a férfiaknál szégyen. A kábítószeresek pénzt szeretnének maguknak. Önmaguknak. Én viszont azért szeretném a pénzt, hogy enni adjak a gyerekeimnek. Ha láttam, hogy nincs kenyér az asztalon, addig mentem, míg nem tettem le. A gyerekeim miatt. Hogy vegyek nekik egy szép kis ruhát, tegyem tele a hűtőt. Én ilyenekre mentem.”

Dia a prostitúcióval kapcsolatban jelentette ki, hogy az csak abban az esetben megalázó, ha a szexmunkás nem a családjának, hanem a futtatójának adja át a keresetét: „Ha szégyelltem volna, nem megyek. Nem volt ezzel kapcsolatban soha szégyenérzetem, mert magunkért csináltam. Nem mást akartam, nem a stricim volt, nekem ő a férjem volt. Meg aztán ott volt a fiam.” Az idézetek összességében arra világítanak rá, hogy a bűnelkövetés akkor válik igazán megszégyenítővé egy nő számára, amikor önérdelvezérelt, *individualista* célokat szolgál: ha nem illeszthető be a gondoskodás és a családért vállalt áldozathozatal erkölcsi narratívájába.

Súlyos bűncselekménnyel – például emberöléssel – vádolt, hosszú ítéletet töltő nők sokszor éppen a család védelmének indokában találnak némi enyhülést és igazolást a börtönbe kerülésre. („Én nem öltem embert, nekem tiszta a lelkiismeretem. Megfogtam az áldozat lábát. Próbáltam így védeni a gyerekeimet. Ha ezért elítélnek, nem érdekel. Igaz, nagyon csúnya dolog, hogy a gyerekeim megtette, de akkor is magamra fogom.”) Mások a fogvatartottak körében mélyen megvetett árulásra, a „vamzerkodásra” találnak magyarázatot a családtagok iránti lojalításban: „Emelt fővel elmondom bárkinek, hogy vádalkut kötöttem, mert nem magamért vagy ártó szándékból, hanem a gyerekeimért csináltam.”

A megkérdezett nők élettörténetében gyakori elem, hogy a hagyományos nemi szerepek – ahol a férfi elsősorban az anyagi biztonságért, a nő pedig az érzelmi gondoskodásért felelős – különböző okok, például válás, az apa börtönbe kerülése, droghasználata, a család eltartására való képtelensége stb. következtében felbomlanak. Chesley (2017) részletesen elemzi az úgynevezett „kenyérkereső anyák” kettős terheit. A családfenntartó nők számára a „jó anya mindent megad” kötelessége immár az emocionális felelősségvállaláson túl az anyagi gondoskodásra is kiterjed. „Menjél, szerezd meg, amit csak lehet, ahogy csak tudod. A családotért mész – fogalmazta meg az implicit elvárást Éva. – Addig nem szégyen, amíg nem kerülsz be. Utána meg, hát ja. A börtöntöltelék.”

Az anyaság összességében kettős természetű jelenségként rajzolódik ki a fogvatartott nők élettörténeti elbeszéléseiben. Egyrészt a szégyen legmélyebb forrásaként értelmeződik – hiszen a bűnelkövető anya megsérti a nőiséghez és a gondoskodáshoz kapcsolt morális elvárásokat –, másrészt azonban éppen az anyai szerep kínálja az erkölcsi önigazolás lehetőségét is. A bűnelkövetés, ha az *kollektív* célokért, a gyerekekért vagy a családért történik, beilleszthető a szeretet és a felelősségvállalás kontextusába: az anyaság ily módon mégis a méltóság és a morális önazonosság érvényes kereteként értelmezhető.

Összegzés

A koragyermekkori traumákkal foglalkozó fejezetben olvashattunk Lindáról, akit nyolcéves korától kezdődően rendszeresen megerőszakolt a mostohaapja. Mivel a nyilvánvaló bizonyítékok ellenére – „látszott a fűben a fekvés nyoma, és a szoknyám is tiszta vér volt” – sem hitt neki senki, egymaga viselte a bántalmazásért vállalt felelősséget és annak szégyenét. Később a családjától menekülve került tizennégy éves lányként egy csaknem ötvenéves férfihez. Szégyenkezett, mert nem volt szerető, megfelelően gondoskodó édesanyja az első gyermekének, mert később egy másik férfival is megismerkedett (bizonyítékot látva ebben a saját erkölcsi romlottságára), mert az új férj családjában „cigányként” vádolták meg tisztességtelenséggel. Az őt egyik szökését követően, immár várandósan visszafogadó férj bántalmazásaitól képtelen volt megvédeni enyhe fogyatékkal született gyermekét:

„Neki kéne állnom most már a betont ásni, jó mélyre – foglalta össze az élethelyzetét az interjú végeztével –, hogy minél mélyebbre menjek, és alátemetni

magam. Mert az ilyen, az nem anya. Az anyák nem tesznek olyat, ami a gyerekük kárára megy. Már nem vagyok anya, nem tartom magam anyának. A Jóisten azt mondja, hogy még a legnagyobb bűnösnek is jár a megbocsátás. Lehet, hogy Isten meg tud nekem bocsátani, mert belátom a bűnömet, a hibámat, de a magam részéről nincs bűnbocsánat, mert egy ártatlan gyerekről beszélünk. Most már azt mondom, hogy nem mártírkodok, ez az igazság sajnos, hogy nem a férjem a legnagyobb hibás, hanem én. A lelkivilágom, minden összedőlt.”

Linda és számos fogvatartott társa elbeszélése világosan mutatja, hogy a szégyen nem pusztán a bűnelkövetést kísérő morális érzelem, hanem az életútba mélyen beágyazott alapélmény, amely erőteljesen összefonódik a traumákkal, a testtel, a nőiességgel és az általánosított Másikhoz, a társadalmi tekintethez való viszonytal. A megkérdezett nők többsége már jóval a börtönbe kerülés előtt is a megszégyenítés és az önhibáztatás tapasztalataiból építette fel a személyes identitását. Láthattuk, hogy az internalizált, mindent átható szégyent nem a jogsértés okozza, hanem a korai erőszak, az elutasítás és a dehumanizáló bánásmód, amelyek az életút során újból és újból visszatérve, időben egyre kiterjedő, ismétlődő tapasztalatokként (Probyn, 2005; Pintér, 2014) ássák alá az önbecsülés és a méltóság érzését.

A női bűnelkövető további megszégyenítése mindezzel összefüggésben sajátos kettősséget hordoz. Míg a férfi bűnözőt elsősorban a jogi normák megszegőjeként ítélik el, addig nők esetében a megszégyenítés nemcsak a tett, hanem a társadalmi nem – illetve a „női” és az „anyai” szerepek – szabályainak megsértéséért jár. A cselekedetre vonatkozó szégyen, amely elvileg erkölcsi önreflexiót válthatna ki, ebben a kontextusban óhatatlanul is felidézi a korábbi, az én egészét érintő, „toxikus” szégyentapasztalatokat. Mivel a nő megszégyenítése szinte mindig a teljes személyre irányul – „rossz ember”, „rossz anya”, „rossz nő” –, interjúalanyaim élettörténetei alapján nehezen képzelhető el olyan helyzet, amelyben a szégyen a közösségből történő kizáratás helyett az oda való visszavezetésnek, a társadalmi kohézió helyreállításának, a reintegrációnak adekvát eszköze lehetne.

Felhasznált irodalom

- Athens, L. H. (1992). *The Creation of Dangerous Violent Criminals*. Urbana: University of Illinois Press.
- Atkinson, R. (1998). *The Life Story Interview*. Thousand Oaks: Sage.
- Badinter, E. (1980). *A szerető anya. Az anyai érzés története a 17–20. században*. Ford. Szekeres András. Debrecen: Csokonai Kiadó, 1999.
- Baldwin, L. (2021). *Motherhood Challenged: Exploring The Persisting Impact Of Maternal Imprisonment On Maternal Identity And Role. Executive Summary Doctoral Research*.
<https://www.russellwebster.com/wp-content/uploads/2021/11/Executive-Summary-PhD-LBaldwin-PDF.pdf>

- Bourgois, P.** (1995). *In Search of Respect: Selling Crack in El Barrio*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braithwaite, J.** (1989). *Crime, Shame and Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braun, V. – Clarke, V.** (2006). Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2): 77–101.
- Chesley, N.** (2017). What Does It Mean to Be a “Breadwinner” Mother? *Journal of Family Issues*, 38(12): 1655–1674. <https://doi.org/10.1177/0192513X16676857>
- Corrigan, P. W. – Watson, A. C.** (2002). The Paradox of Self-Stigma and Mental Illness. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 9(1): 35–53. <https://doi.org/10.1093/clipsy.9.1.35>
- DeHart, D. D.** (2008). Pathways to Prison: Impact of Victimization in the Lives of Incarcerated Women. *Violence Against Women*, 14(12): 1362–1381. <https://doi.org/10.1177/1077801208327018>
- Eriksen, T. H.** (2006). *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába*. Ford. Karádi Éva, Varró Zsuzsa. Budapest: Gondolat.
- Ernaux, A.** (2025). *A szégyen*. Ford. Lőrinszky Ildikó. Budapest: Magvető.
- Fitch, C. H.** (2019). Crime, Shame, and Female offending. In: F. P. Bernat, K. Frailing (eds.), *The Encyclopedia of Women and Crime* (1–4). Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781118929803.ewac0075>
- Giddens, A.** (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Goffman, E.** (1963). *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall.
- Green, B. L. – Dass-Brailsford, P. – Hurtado de Mendoza, A. – Mete, M. – Lynch, S. M. – DeHart, D. D. – Belknap, J.** (2016). Trauma Experiences and Mental Health among Incarcerated Women. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 8(4): 455–463. <https://doi.org/10.1037/tra0000113>
- Heidensohn, F.** (1985). *Women and Crime*. New York: New York University Press.
- Kafka, F.** (1914). *A per*. Ford. Szabó Ede. Budapest: Európa, 2008.
- Kaufman, G.** (1996). *The Psychology of Shame: Theory and Treatment of Shame-Based Syndromes* (2nd ed.). New York: Springer Publishing.
- Lewis, H. B.** (1971). *Shame and Guilt in Neurosis*. New York: International Universities Press.
- Liebling, A.** (1999). Doing Research in Prison: Breaking the Silence? *Theoretical Criminology*, 3(2): 147–173.
- Lynch, S. M. – Kaplan, S.** (2025). Examining Trauma-Related Shame and Trauma Coping Self-Efficacy as Predictors of PTSD in Women in Jail. *Social Sciences*, 14(1): 1–13. <https://doi.org/10.3390/socsci14010049>

- Nussbaum, M. C.** (2004). *Hiding from Humanity: Disgust, Shame, and the Law*. Princeton: Princeton University Press.
- Pabis E.** (2017). A szégyen kulturális konstrukciójának történetéről és elméleti megközelíthetőségeiről. In: Balogh L. L., Horváth A., Pabis E. (szerk.), *A szégyen reprezentációi* (17–33). Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Pintér J. N.** (2014). *A nem múltó jelen. Trauma és nosztalgia*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Probyn, E.** (2005). *Blush: Faces of Shame*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Raskó G.** (1978). *A női bűnözés*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Reemtsma, J. P.** (2017). *Bizalom és erőszak a modern társadalomban*. Budapest: Atlantisz.
- Scheff, T. J.** (2000). Shame and the Social Bond: A Sociological Theory. *Sociological Theory*, 18(1): 84–99.
- Smart, C.** (1977). *Women, Crime and Criminology: A Feminist Critique*. London: Routledge.
- Stearns, P. N.** (2017). *Shame: A Brief History*. Urbana: University of Illinois Press.
- Takács E.** (2017). A szégyen problematikája a későmodernitásban. Kortárs szociológiai megközelítések. In: Balogh L. L., Horváth A., Pabis E. (szerk.), *A szégyen reprezentációi* (87–96). Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Tangney, J. P. – Dearing, R. L.** (2002). *Shame and Guilt*. New York: Guilford.
- Tangney, J. P – Stuewig, J. – Mashek, D. – Hastings, M.** (2011). Assessing Jail Inmates' Proneness to Shame and Guilt: Feeling Bad about the Behavior or the Self? *Criminal Justice and Behavior*, 38(7): 710–734. <https://doi.org/10.1177/0093854811405762>
- Thomason, K. K.** (2018). *Naked: The Dark Side of Shame and Moral Life*. Oxford: Oxford University Press.
- Wilde, O.** (2007). *Complete Writings of Oscar Wilde: Poems*. Whitefish, MT: Kessinger Publishing.
- Zarbiyev, F.** (2020). International Law in an Age of Post-Shame. *ESIL Reflections*, 9(3). <https://esil-sedi.eu/esil-reflection-international-law-in-an-age-of-post-shame/>